Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Fajt Anita

"Embernek maga Istenre való hagyása"
Huszti Szabó István *Paradicsomkertecské*je és Szenci Fekete István *Lelki nyugosztaló órák*ja

doktori értekezés
tézisek

Témavezető: Dr. Font Zsuzsa

Szeged

2017

Az értekezés célkitűzései

Disszertációmban Huszti Szabó István *Paradicsomkertecske* és Szenci Fekete István *Lelki nyugosztaló órák* című fordításait elemzem. Mindkét munka forrása 17. századi német szöveg, de összetartozásuk ennél jóval szorosabb. Huszti Szabó Johann Arndt először 1612-ben megjelent *Paradiesgärtlein*ját, Szenci Fekete pedig Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden* című, 1666-ban megjelent elmélkedésgyűjteményét ültette át magyar nyelvre. Mindkét német mű a 17. századi lutheránus épületes irodalom tradíciójában illeszkedik, amelynek fő célja a hívők személyes vallásgyakorlatra való ösztönzése volt, és amely irányzat ennek érdekében a reformáció előtti egyházatyák, misztikus szerzők szövegeiből is merített. Heinrich Müller nyelve és gondolatvilága mélyen Johann Arndt írásaiban gyökerezik. A dolgozat tárgya kezdetben csak a *Lelki nyugosztaló órák* elemzése volt, de a munka előrehaladtával Arndt és Müller szoros szellemi rokonsága kényszerítő erővel hatott: témavezetőmmel együtt úgy döntöttünk, szélesebb perspektívákat nyithat a dolgozat, ha a két magyar fordítást, amelyek húsz év különbséggel nagyon hasonló nehézségekkel küzdöttek, párhuzamosan vizsgálom. Ezeket a fordítói kihívásokat szimbolizálja a címben az *„embernek maga Istenre való hagyása”* kifejezés, amely csak egy Szenci Fekete megoldásai közül, amelyekkel a német középkori misztika egy fontos terminusát, a *Gelassenheit*ot próbálta magyarra átültetni. A két forrásszöveg függőségi viszonya indokolta azt is, hogy az elemzések során a német művek kronológiai rendjét kövessem, és elsőként Huszti Szabó István Arndt-fordítását tárgyaljam, még ha ez később is jelent meg (1698) Szenci Fekete István munkájánál (1680 körül).

A bevezető fejezetekben igyekeztem több szempont szerint is kontextualizálni mind a német, mind a magyar műveket. Az első bevezető fejezet a német források eszmetörténeti hátterét vázolja fel. Erre elsősorban Johann Arndt miatt volt szükség, aki a német szakirodalmi viták kereszttüzében áll, amelyek a mai napig nem jutottak nyugvópontra azzal kapcsolatban, hogy vajon őt kell-e a lutheránus pietizmus első alakjának tekintenünk vagy sem. Szükségesnek tűnt a kutatások ismertetése a 16–17. század fordulóján feltételezett lutheránus kegyességi krízissel kapcsoltban is, hiszen Arndtot általában egyik legfontosabb alakjaként emelik ki, és Heinrich Müllert is ennek az irányzatnak egy későbbi képviselőjeként szokás értelmezni. Az eszmetörténeti bevezetőt követően betekintést nyújtok az épületes irodalom (Erbauungslitertur) kiterjedt külföldi szakirodalmába, hiszen ez adja a fordítások tágabb műfaji kontextusát. A témában az elmúlt évtizedekben fontos elméleti megfontolások

születtek, amelyek a műfajhoz tartozó szövegek funkcióit és stiláris jellegzetességeit tárgyalják, a magyar szakirodalomban mégis szinte reflektálatlanul maradtak. Fontosnak éreztem, hogy a fordításokat ne csak a német források felől értelmezzem, ezért a bevezetés utolsó részében röviden áttekintettem a 17. századi magyarországi fordításirodalmat, illetve a fordítási technikákra vonatkozó kritikai reflexiókat. Utóbbira főként azért volt szükség, mert Szenci Fekete a *Lelki nyugosztaló órák* előszavában maga is szól fordítási elveiről, amelyek párbeszédbe állíthatóknak más 17. századi fordítói állásfoglalásokkal. Az előszavakban megjelenő ilyen kritikai megjegyzéseknek még nem született monografikus igényű feldolgozása, ezért a bevezetésben csak néhány ismert példa (Pázmány Péter, Medgyesi Pál) bemutatására volt módom.

Az értekezésben alkalmazott módszerek

Tájékozódva a 17. századi magyarországi fordításokkal foglalkozó szakirodalomban azzal kellett szembesülnöm, hogy nincs olyan munka, amelyet a módszertan kérdésében a kora újkori német–magyar fordítások elemzésében segítségül hívhatnék. Jelenleg nem ismerek olyan tanulmányt, amely németből magyarra fordított épületes irodalmi művet részletesen elemzett volna nyelvi-stiláris szempontok szerint. Támaszkodhattam a szakirodalom eredményeire latin szövegek fordításaival kapcsolatban, de a német nyelvnek számos, a latintól eltérő tulajdonsága miatt sok helyütt saját módszereket kellett kidolgoznom az elemzések során. Az összevetéseknél igyekeztem mind terminológiai, mind szintaktikai, mind stiláris szempontokat figyelembe venni.

A munkát több körülmény is nehezítette: ilyen az, hogy Johann Arndt műveinek forráskritikai és filológiai kutatása olyannyira gyerekcipőben jár, hogy a *Paradiesgärtlein* esetében még pontos bibliográfia sem áll rendelkezésünkre, magamnak kellett tehát elkészítenem, hogy a magyar fordítás pontos forrását megállapíthassam. Huszti Szabó és Szenci Fekete fordításainak párhuzamos elemzése, úgy hiszem, egy sajátos szeletét mutatja meg a 17. század végi magyar fordításirodalomnak, és mivel a német forrású művek eddig igen kevés figyelmet kaptak, ezek új színnel is gazdagítják az ilyen szempontú vizsgálódásokat.

Az értekezés felépítése

Dolgozatom több rövidebb bevezető alfejezet után (I. 1–I. 4. fejezetek) két fő egységre tagolható (II. és III. fejezet) a két elemzett műnek megfelelően: az első részben foglalkozom Johann Arndt személyével, imádságoskönyvével, a *Paradiesgärtleinnal* és ennek magyar fordításával, a második egységben pedig Heinrich Müllerrel, a *Geistliche Erquickstunden*nel, a munka magyarországi német nyelvű kiadásával és az ettől függetlenül létrejött magyar átültetéssel.

A II. fejezet elején a Johann Arndttal foglalkozó szakirodalom rövid összefoglalására vállalkoztam. Nem tehettem meg, hogy a kutatástörténeti bevezetőt csak a *Paradiesgärtlein*nal foglalkozó vizsgálódásokra korlátozzam, mivel az elemzések legtöbbje általában Arndtnak egy másik művéhez, az opus magnumnak tartott *Wahres Christentum*hoz kapcsolódik. Igyekeztem a főként német nyelvű szakirodalomnak objektív és elemző áttekintését adni, amelyet a 20. század folyamán a tudományos konszenzus hiánya jellemezett. A kutatás jelenlegi állása szerint annyit állíthatunk bizonyosan, hogy Arndt *Wahres Christentum*ának összetett filozófiai rendszere és általában műveinek sokszínűsége, úgy tűnik, újra és újra leveti magáról az egységesítő, munkásságában nagy narratívákat kereső, személyét valamilyen szellemi áramlathoz besorolni igyekvő értelmezéseket. Természetesen a *Paradiesgärtlein* sem kerülte el teljes mértékben a kutatók figyelmét, mégha kevesebb figyelmet is szenteltek neki, mint a *Wahres Christentum*nak, így az imádságoskönyvhöz kapcsolódó kutatásokat részletesen ismertettem.

Johann Arndt művei nem érhetők el kritikai kiadásban, teljes bibliográfia sem készült még nyomtatott műveiről, ez megnehezíti írásainak filológiailag megalapozott kutatását. Mivel Huszti Szabó István fordítása számos ponton eltér az ismert német kiadásoktól, fontosnak tartottam, hogy átfogó képek kapjak a *Paradiesgärtlein* kiadástörténetéről, hogy megbizonyosodhassam róla arról, ezek a módosítások Huszti Szabótól és nem egy atipikus német kiadványból származnak. Ehhez össze kellett állítanom a német mű 17. századi kiadásainak bibliográfiáját, amelyet, reményeim szerint, nemcsak a magyarországi, de a német kutatások is hasznosíthatnak (ebből a megfontolásból a bibliográfiát németül is használható formában közlöm). A bibliográfia összeállítása során felhasználtam a korábban kiadott katalógusokat, összeállításokat is, de az új jegyzék alapvetően a modern német könyvtári katalógusokon alapszik (VD17, *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* és GVK, *Gemeinsamer Verbundkatalog*). A

kiadástörténeti kutatások eredményeire támaszkodva egyrészt sikerült összeállítani a jelenleg legteljesebb, 17. századi kiadásokat (és példányokat) tartalmazó *Paradiesgärtlein*-bibliográfiát, másrészt hatvanegy lehetséges forrásból nyolcra sikerült szűkíteni azoknak a számát, amelyek Huszti Szabó forrásai lehettek. Ezen példányok alapján az is megállapítható, hogy a magyar fordításban található módosítások bizonyosan Huszti Szabó Istvántól származnak.

Az első egységben nemcsak Huszti Szabó magyar fordítását elemeztem, ugyanis huszonhat évvel ez eredeti megjelenés után, 1724-ben Nürnbergben Peter Conrad Monath nyomdájában Bél Mátyás másodszor is kiadta az imádságoskönyvet. Bél a magyar edíció mellett 1720-ban – többekkel együtt – a munka szlovakizáló cseh fordítását is elkészítette. Bél Mátyás kegyességi munkái kevés figyelmet kaptak eddig a szakirodalomban, pedig négy imádságoskönyv is köthető Bél nevéhez: a szlovakizáló cseh nyelvű *Paradiesgärtlein*-fordítására (1720), az imádságoskönyv második, átdolgozott magyar kiadása (1724), egy 1728-ban Lipcsében megjelentetett latin imádságoskönyv (1728) és egy német imaénekeskönyv (*Die Gottsuchende Seele*, 1729). Ez utóbbiban a *Paradiesgärtlein*ból is találhatók imák, ezért úgy döntöttem, az összeállításnak egy exkurzust szánok, amelyben főként a kötetet mutatom be és forrásaival kapcsolatban tisztázok néhány kérdést. A *Gottsuchende Seele* mellett egy másik német nyelvű, de magyarországi vonatkozású gyűjteményt is sikerült felfedeznem, amely imádságokat közölt a *Paradiesgärtlein*ból. A kötet egy pozsonyi ima-énekeskönyv, ebben fejezetben röviden ezt is bemutatom.

Az első egység második felében a szakirodalom összefoglalása és a különböző nyomtatványok kiadástörténeti-filológiai ismertetése után áttérek a német–magyar szövegösszevetésekre. Az elemzésekből kiderült, hogy Huszti, amellett, hogy a nyomtatvány szerkezetén változtat, egyéb módosításokat is a végrehajtott a forrásszövegen: az előszót több helyen is aktualizálja, bővíti, a nyomtatványhoz tartozó dedikációs előszóból és az olvasókhoz címzett elöljáró beszédből összesen tizenhat alkalommal hagy el hosszabb-rövidebb szövegegységeket. Ezeket részletesen bemutatom és igyekszem megválaszolni a kérdést, hogy mi késztethette erre. Az összevetésekbe, amikor csak tehettem, igyekeztem Bél kiadását is bevonni. Kiderült, hogy Bél mindig igyekezett visszaállítani Husztinak a kötet kompozícióját illető módosításait, ám ennek ellenére magán a fordításon általában nem javított jelentős mértékben. Bél kiadásának egyik fontos kérdését is sikerült megválaszolnom a dolgozat ezen részében, a kötet ugyanis illusztrációkat (hat emblémát) is tartalmaz, amelyek forrásait, előképeit a szakirodalomnak korábban nem sikerült azonosítania. A wolfenbütteli

Herzog August Bibliothek gyűjteményének köszönhetően sikerül megoldanom ezt a problémát: az emblémák forrásai a nürnbergi Peter Conrad Monath nyomda kiadványai (1716 és 1720).

Huszti Szabó fordítása ötszáznegyvenöt lapon százhuszonkét imádságot tartalmaz, az imakönyv terjedelme tehát nem tette lehetővé, hogy minden ima fordítását pontosan bemutassam. Hogy mégis megközelítőleg átfogó képet kaphassunk a fordítás minőségéről, két lépésben elemeztem a fordításokat. Elsőként kiválasztottam négy imádságot, ezeket teljes terjedelmükben vizsgáltam, majd pedig különböző szempontokat határoztam meg, amelyekhez rövidebb egységeket jelöltem ki az imakönyv egészéből. A négyet imádság kiválasztása során azt tartottam fontosnak, hogy a kötet mind a négy klasszisából idézzek egy-egy szöveget és az imák tükrözzék az imádságoskönyv leggyakoribb témáit: ezek a rajongó istenszeretet, a jegyesmisztika, az aszketikus életmód dicsőítése, az elfordulás a világi dolgoktól a mennyeiek felé és az *Imitatio Christi*-gondolat. A szövegek vizsgálatának további szempontjait az imádságoskönyv jellegzetességeinek függvényében igyekeztem kijelölni: főként terminológiai sajátosságokat elemzek (misztikus eredetű kifejezések, összetett szavak, egyéni szóalkotások fordításai), de fontosnak tartottam a nyelvi-stilisztikai szempontú összevetéseket is (passzív és főnévi igeneves szerkezetek fordítása, stb.).

A disszertáció III. fejezetében Heinrich Müller személyére és munkájának (*Geistliche Erquickstunden*) elemzésére térek át. Az átláthatóság érdekében igyekeztem a dolgozat két fő egységében ugyanazt a felépítést követni, így ez a rész is kutatástörténeti összefoglalással kezdődik. Johann Arndthoz hasonlóan Heinrich Müller alakjának megítélése is változott a szakirodalomban az elmúlt évtizedek során, a kutatás tartotta őt hithű ortodoxnak éppúgy, mint reformortodoxnak, illetve a pietizmus előkészítőjének is. Szinte minden lexikoncikk és tanulmány kiemeli Müllernek Johann Arndt szellemiségéhez fűződő szoros kapcsolatát: fő törekvése neki is azt volt, hogy a hívőket személyes vallásgyakorlásra ösztönözze, és akárcsak Arndtnak, neki is fontos volt a hit individualizálása.

Bár törekedtem arra, hogy a *Geistliche Erquickstunden* elemzése is hasonlóan épüljön fel, mint a *Paradiesgärtlein*é, ebbe a fejezetbe mégis több kitérő alfejezetet, exkurzust kellett beiktatnom. Ezt az indokolta, hogy Müller munkájának számos átdolgozása, illetve különféle feldolgozása született. Bemutattam Quirinus Kuhlmann *Der Neubegeisterte Böhme* című művét, amelynek az az érdekessége, hogy a *Geistliche Erquickstunden* szövegeit a heterodox gondolkodó, Jacob Böhme írásaival állítja párhuzamba. Kuhlmannt a német irodalomtörténet-írás elsősorban költeményei révén tartja számon, de köztudott, hogy saját chiliaszta tanokat is

kiépítő, magát prófétának valló eretneke a kornak. Mivel munkáját még korábban senki sem olvasta Heinrich Müller szövege és munkássága felől, úgy gondoltam, ha ennek a műnek az elemzését is bevonom dolgozatomba, az a *Geistliche Erquickstunden* megítélést is színesítheti. Kuhlmann mellett egy másik német nyelvű munkát is ismertetek: 1673-ban a *Pegnesischer Blumenorden* költőtársaság egy átköltéskötetet készített a *Geistliche Erquickstunden*ből *Der Geistlichen Erquickstunden Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang* címmel. Mivel a stilisztikai elemzés fontos szempontom volt a dolgozat egészében, izgalmas kérdésnek találtam, hogy Müller retorikai alakzatokban bővelkedő elmélkedéseit mennyiben módosították költeményeikben a társaság tagjai, illetve mit építettek be saját műveikbe az elmélkedésekből.

A *Geistliche Erquickstunden* magyarországi recepciójának a fordítás mellett legalább annyira fontos állomása, hogy 1681-ben Brassóban német nyelven, de egy brassói nyomdász saját vállalkozásaként megjelent az elmélkedésgyűjtemény. A kiadás Nicolaus Müllernek (latinosan Molitor) köszönhető. Nicolaus Müller figyelemreméltó személyisége volt a kora újkori erdélyi művelődéstörténetnek, akiről keveset tudunk, ezért igyekeztem új adatokkal hozzájárulni a kiadói programját érintő kutatásokhoz. A nyomdász előszóval és saját készítésű mutatóval is kiegészítette saját kiadványát, ezeket a dolgozatban részletesen elemzem.

Szenci Fekete Istvánnak a *Lelki nyugosztaló órák*on kívül megjelent írásait is bevontam vizsgálódásaimba, ez négy német nyelvű prédikáció, amelyek németországi száműzetése alatt születtek. Ezek azt bizonyítják, hogy külföldi tartózkodása során többször is prédikált is. A *Paradicsomkertecské*hez hasonlóan a *Lelki nyugosztaló órák* pontos forrását s igyekeztem meghatározni, ehhez Müller esetében is elkészítettem a mű bibliográfiáját. Úgy vélem, itt is sikerült meghatároznom, hogy Szenci melyik német kiadásokból dolgozhatott. Szenci fordítása évszám megjelölés nélkül jelent meg Lőcsén Samuel Brewer nyomdájában. A korábbi szakirodalommal szemben (Payr Sándor és Pavercsik Ilona) dolgozatomban új álláspontot képviselek a megjelenés időpontját illetően.

Szenci fordításának elemzése során ugyanazokat a szempontokat igyekeztem érvényesíteni, amelyeket a *Paradicsomkertecske* vizsgálata során, így a két magyar fordítás egymással összemérhetővé vált. A *Lelki nyugosztaló órák*ból is négy elmélkedést elemzek teljes terjedelmében, ezeket úgy választottam ki, hogy témájukban kapcsolódjanak a korábban elemzett Arndt-elmélkedésekhez. Szenci fordításában is kitérek a különböző terminusok magyarításának kérdéseire és ugyancsak fontosnak tartottam itt is a nyelvi-stilisztikai szempontú összevetéseket.

A dolgozat végül ismét egy exkurzussal zárom le, amelyben a *Pegnesischer Blumenorden* vezetőjének, Sigmund von Birkennek Johann Arndthoz és Heinrich Müllerhez fűződő kapcsolatát vizsgálom.

Az értekezés eredményei

Dolgozatom legfontosabb eredményei, úgy hiszem, sok esetben filológiai jellegűek. Mivel sem a *Paradicsomkertecske*, sem a *Lelki nyugosztaló órák* nem képezte még korábban egyetlen elemző dolgozatnak sem tárgyát, ezért rengeteg tennivaló volt a fordítások elemzése során: egyrészről a német szövegekhez kapcsolódóan is alapkutatásokat kellett elvégeznem, hogy meghatározhassam a fordítások alapjául szolgáló kiadásokat, másrészről elsőként készítettem el szövegek nyelvi-filológiai szempontú összeolvasását.

A szövegösszevetések igen termékenynek bizonyultak, és úgy érzem, ez a munka befejezettnek tekinthető. Huszti Szabó István kapcsolata a pretextushoz kettős. Egyrészről szorosan, szintaktikai szinten követi a német szöveget, alapvetően a könyv egészében ez a szöveghű eljárásmód dominál. Ugyanakkor mégsem fél a nyomtatvány felépítésén, paratextusain határozottan módosítani: a két nyomtatvány szerkezetének összevetése után pontosan látható változtatásainak hosszú listája. Bél Mátyás második, javított kiadását is bevontam ezekbe a filológiai összehasonlító vizsgálatokba. Bél számos helyen módosít Huszti fordításán, és nyilvánvaló, hogy azt mondatról mondatra végigjavítja. Módosításai alapvetően stilisztikai jellegűek, így a legnagyobb fordítói problémákat igazán ő sem tudta megoldani.

Szenci Fekete István fordítását a szakirodalom eddig zavarba ejtően ellentétesen ítélte meg. Egyesek szerint Fekete Müller stílusának titkát jól elleste, és a kor íróihoz képest mesterien oldotta meg feladatát, híven fordított és jó magyarsággal, mások véleménye szerint viszont Szenci küszködött Müller édeskés, cikornyás nyelvével. Véleményem szerint Szenci, akinek egyébként ezen munkáján kívül nincs más magyar nyelvű alkotása, nem volt jártas szépirodalmi szövegek létrehozásában, nem tudta jól átültetni az eredeti szöveg formai jellemzőit. Fordítása ugyanakkor a legtöbb esetben pontos, érzékelte – a fordítás előszavában ezt maga is elmondja – a német szöveg stílusának karakteres jellemzőit. A német eredeti alakzatokban gazdag nyelvét pedig a hozzájuk való hű ragaszkodással valamelyest mégiscsak közvetíti a magyar olvasók felé. Bevallása szerint fordítása során a formai és a tartalmi jellemzőket egyaránt szem előtt tartotta (ezt a törekvést az elemzések is igazolják), így fordítása már tulajdonképpen a modern műfordítói elvek irányába mutat. Tekintettel arra,

hogy a német protestáns kegyesség nyelve milyen misztikus szókinccsel, bevett fordulatokkal rendelkezett, Szenci igen nehéz helyzetben volt fordítása során, ezért hiányosságai dacára is érdemes számon tartanunk munkáját.

Nem találtam arra utaló jelet, hogy Huszti ismerte volna Szenci fordítását, a két szerző fordítási eljárása viszont hasonlóságot mutat. Ha a *Római szerzők 17. századi magyar fordításai* című kötet a szerzőket szóról-szóra fordítókként jellemezte, akkor Szenci Fekete és Huszti Szabó mondatról-mondatra fordítókként definiálhatók. Huszti fordításának is vannak érdemei: a *Paradiesgärtlein* elemzése során láthatóvá vált, hogy Arndt imái gyakran ritmikus prózává alakulnak át, amelyeket Huszti szöveghűen fordított, így a német szöveg kötött ritmusa a magyar fordításba is átszűrődött. Szenci Fekete és Huszti Szabó fordítói módszerét a kortárs fordításirodalom kontextusában is érdemes vizsgálnunk. Ahogy azt az előszóban bemutattam, a 17. században (Pázmány Péternél, Medgyesi Pálnál, Gyöngyösi Istvánnál) még bevett gyakorlat volt, hogy a fordítók explikatív elemekkel bővítették szövegeiket, pretextusaikhoz nem ragaszkodtak olyan szorosan. Ezekhez az eljárásokhoz képest az itt elemezett szövegek fordítói kifejezetten más elveket képviselnek.

Értekezésem befejezésében felhívtam a figyelmet arra a tendenciára, amely a *Geistliche Erquickstunden* brassói kiadásában és a magyar fordítás előszavában is megfogalmazódott, miszerint a munkákat nem (csak) magános áhítatgyakorlásra, hanem prédikálásra, illetve felolvasásra ajánlották a fordítók, kiadók. Tendenciának nevezhető a jelenség, mivel több nyomtatványt is ismerünk, amely hasonlóan járt el. Mivel ebben a kérdésben miden képen további kutatások szükségesek, dolgozatomban csak tematizálni kívántam ezt a problémát.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk

Méznél édesb: 16–17. századi imádságainkról, Napút, 2014/6, 92–103.

Misztika kezdőknek = Misztika a 16-18. századi Magyarországon, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2013, 81−91.

A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órák című fordításának elemzése = Nyelv, Lelkiség és Regionalitás a közép- és kora újkorban, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27., Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2013, 80–92.

Áhítatos irodalom radikális rajongás szolgálatában: Quirinus Kuhlmann Böhme-írásának forráselemzése = Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Szeged, 2011 (Balázs Mihály 60. születésnapi köszöntő kötet), 122−130.

„Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz?”: Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jólformáltságának vizsgálata = Epika tanulmánykötet, szerk. DOBOZY Nóra Emőke et al., Budapest, 2010 (Arianna Könyvek, 3), 47−57.

Nicolaus Müller, brassói könyvnyomtató kiadói programjához, Magyar Könyvszemle, 2010/3, 398−404.